

2-nji tema: Türkmen Türkçesinde söz dizimsel ilişki yöntemleri
(Türkmen dilinde söz düzüminiň özara baglanyşygynyň ugurlary)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- degişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

Сөзлемде сөзлериң багланышлары

Сөз дүзүмлери ве сөзлемлер созлериң өзара багланышмаклары нетижесинде хасыл болярлар. Бу багланышыгың ики хили гөрнүши бар:

- ✓ **гарашлы багланышык**
- ✓ **гарашсыз багланышык.**

Сөзлемде сөзлериң гарашсыз багланышыгы

Сөзлериң дең хукуклы багланышыгына **гарашсыз багланышыгы** дийилйэр.

Шу ёл билен деңдеш агзалар, йүз тутма сөзлер ве тиркеш сөзлер багланышярлар.

Гулжан, Мержен, Гүл үчүси өе гирип гитдилер.

Сөзлемде сөзлериң гарашлы багланышыгы

Гарашлы багланышыкда бир сөз икинжи сөзе гарашлы болуп, гарашлы сөз эсасы сөзи айыклап гелйэр.

Ак кепдери учуп гитди.

Гарашлы багланышыкда гарашлы сөзлер эсасы сөзлере *ылалашма, эерме, янашма* ёллары билен багланышярлар.

1. **Ылалашма багланышыгы** - гарашлы сөзүң эсасы сөз билен санда ве йөңкемеде ылалашмагы. Бу багланышык, эсан, эе билен хабарың арасында боляр.

Энем деррев ёла чыкды.

2. **Янашма багланышыгы** - гарашлы сөзүң эсасы сөз билен хич хили үйтгедижи гошулмасыз ве көмекчи сөзсүз диңе тертип тайындан багланышыгы.

Бейик даглар думанлап гөрүнйэр.

3. **Эерме багланышыгы** - гарашлы сөзүң эсасы сөзе эермеги билен йүзе чыкян багланышык. Бу багланышыкда гарашлы сөз эсасы сөзе, онуң талап этмегине гөрә, дүшүм гошулмаларының я-да сөзсоңы көмекчилериниң үсти билен багланышяр.

Сувсап иеңде гарпыз агзыңа бал ялы дегйәр

Шу сөзлемде бал диен гарашлы сөз *ялы* көмекчиси аркалы *дегйәр* сөзүне багланяр.

SÖZLEMDE SÖZLERİŇ BAGLANYSYGY

Söz düzümleri we sözlemler sözleriň özara baglanyşmaklary netijesinde hasyl bolýarlar. Bu baglanyşygyň iki görnüşü bar:

I. Garaşsyz baglanyşyk

Sözleriň deň hukukly baglanyşygyna ***garaşsyz baglanyşyk*** diýilýär.

Bu baglanyşyk deňdeş agzalarda, ýüz tutma sözlerde, tirkeş sözlerde bolýar. Meselem:

Salam size, daýy, daýza, ini, agam!

Oglan-uşak, uly kiçi, eşidiň, how!

Oçerk, hekaýa, powest – epik žanra degişlidir.

II. Garaşly baglanyşyk

Garaşly baglanyşykda bir söz ikinji söze garaşly bolup, garaşly söz esasy sözi aýyklarap gelýär. Meselem:

Sagat dynuwsyz ýöreýärdi. Bu sözlemde *dynuwsyz ýöreýärdi* sözleri özara biri-birlerine garaşly baglanyşykdadyr.

Ak kepderi. Sagadyň dili. Meniň kitabym. Bu söz düzümlerinde ak, sagadyň, meniň sözleri garaşly söz bolmak bilen, kepderi, dili, kitabym diýen esasy sözleri aýyklarap geldiler.

Garaşly baglanyşykda garaşly sözler esasy sözlere aşakdaky üç ýol bilen baglanyşýarlar.

✓ **Ylalaşma ýoly**

✓ **Ýanaşma ýoly**

✓ **Eýerme ýoly**

a) **Ylalaşma ýoly arkaly baglanyşy**

Garaşly sözüň esasy söz bilen san we ýöňkemedede ylalaşmagyna **ylalaşma ýoly arkaly baglanyşy** diýilýär. Meselem:

Men ir bilen geldim. Biz mekdepde ýaryş guradyk.

Ýokardaky mysallarda sözlemiň baş agzalary ýöňkemedede ylalaşyp geldiler. (**men / geldim**); (**biz / guradyk**)

Aşakdaky mysallarda bolsa eýe we habar san taýyndan ylalaşýarlar.

Meselem: Adamlar aýdym-saz diňlediler. Men kitaphanadan gyzykly kitap aldym.

b) **Ýanaşma ýoly arkaly baglanyşy**

Garaşly sözüň esasy söz bilen hiç hili söz üýtgediji goşulmasyz we kömekçi sözsüz diňe tertip taýyndan baglanyşyna **ýanaşma ýoly arkaly baglanyşy** diýilýär.

Meselem: Biz şu ýyl olara baş wagon üzüm, gawun-garpyz ibermekçidiris.(H.Ysmaýylow «Powestlerden»). Agyr pikirler ýaş gelniň başyny aýlady.

ç) **Eýerme ýoly arkaly baglanyşy**

Garaşly sözüň esasy söze eýermegi bilen ýüze çykýan baglanyşyga **eýerme ýoly arkaly baglanyşy** diýilýär.

Bu baglanyşykda garaşly söz esasy söze, onuň talap etmegine görä, düşüm goşulmalarynyň ýa-da sözsoňy kömek çileriniň üsti bilen baglanyşýar.

Meselem: Enemiň dili munuň ýaly ýerde tüýs dermandy. (A.Aşyrow «Men Çörliniň ogly»). Gawun bal ýaly süýjüdi (Gazetden).

Birinji mysaldaky olluk ýöňkemedede gelen dili diýen esasy söz garaşly sözünüň (enemiň) eýelik düşümde gelmegini talap edýär. Ikinji sözlemde bolsa bal garaşly söz ýaly kömekçisi arkaly esasy söze (süýjüdi) baglanýar.